

А. Раева 

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: asem_raeva@mail.ru

ЗООФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ НЕГІЗІНДЕГІ ОРТАҚТЫҚТАР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІ БОЙЫНША)

Мақала қазақ және түрік тілдеріндегі зооним компонентті фразеологизмдерге арналған. Түркі халықтарының дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігі зоофразеологизмдерден көрінеді. Қазақ және түрік тіл білімінде зоонимдік фразеологизмдер мағыналық-құрылымдық, этнолингвистикалық, когнитивтік тұрғыдан ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылса да, бүгінгі күні зоофразеологизмдерді тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан туыс тілдер арасында салыстыра зерттеуді маңызды деп есептейміз. Түркі зоофразеологизмдерінің семантикасы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімдеріне қатысты лингвомәдени ақпаратты көрсетеді. Мақалада түркі тілдеріндегі жануарлар атауы қолданылатын фразеологиялық бірліктердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер анықталады. Зерттеудің мақсаты – зоофразеологизмдердің семантикалық құрылымын лингвомәдени тұрғыдан талдау. Алдымен екі тілдегі фразеологиялық сөздіктер бойынша атқа байланысты тұрақты сөз тіркестері жинақталып, мағынасы көрсетіледі, зоофразеологизмдердің мотивациялық негізінің түркі халықтарына ортақ және ұлттық сипаты талданады. Зерттеу барысында талдауға алынған зоофразеологизмдердің астарында белгілі бір ұлтқа ғана тән этномәдени код анықталады. Түркі зоофразеологизмдерінің мән-мағынасы мен мотивациялық негізін зерделеу түркі тілдерінің лексикалық қорында маңызды дерек болып табылады.

Түйін сөздер: зооним, зоофразеологизм, зоонимдік код, этномәдени код.

A. Rayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan
e-mail: asem_raeva@mail.ru

Similarities and differences in the motivational basis of zoophraseological units (in Kazakh and Turkish languages)

The article is dedicated to the phraseological units with zoonimic components in Kazakh and Turkish languages. The national-cultural specificity of the perception of the world by the Turkic peoples is manifested in zoo-phraseological units. Despite the fact that zoonimic phraseological units in Kazakh and Turkish linguistics are comprehensively considered in the works of scientists from the semantic-structural, ethnolinguistic, cognitive points of view, today we consider it important to compare zoophraseological units between related languages in the context of the continuity of language and culture. Linguocultural semantics of Turkic zoophraseological units highlights the relationship between the language and the culture, linguocultural information about everyday life, customs and beliefs of Turkic people. The article identifies similarities and differences in the motivational basis of the phraseological units where animal names are used in the Turkic languages. The objective of the study is to analyse the semantic structure of zoophraseological units from a linguocultural point of view. First of all, the standard phraseological collocations associated with horses are summarized and explained with the help of phraseological dictionaries of the two languages, then the similarities and differences of Turkic people in the motivational basis of zoophraseological units are analyzed. The ethnic and cultural code typical for a particular nation is found under the zoophraseological units analysed in the course of the study. The study of the semantic and motivational basis of zoo-phraseological units in the Turkic languages is important in the vocabulary of the Turkic languages.

Key words: zoonym, zoophraseological unit, zoonimic code, ethnocultural code.

А. Раева

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Нур-Султан
e-mail: asem_raeva@mail.ru

Сходства и различия в мотивационной основе зоофразеологизмов (по казахскому и турецкому языкам)

Статья посвящена фразеологизмам с зоонимическими компонентами в казахском и турецком языках. Национально-культурная специфика восприятия мира тюркскими народами проявляется в зоофразеологизмах. Несмотря на то, что зоонимические фразеологизмы в казахском и турецком языкознании всесторонне рассматриваются в работах ученых со смысло-структурной, этнолингвистической, когнитивной точек зрения, сегодня мы считаем важным сопоставить зоофразеологизмы между родственными языками в контексте преемственности языка и культуры. Лингвокультурная семантика тюркских зоофразеологизмов отражает взаимосвязь языка и культуры, лингвокультурную информацию о быте, обычаях и верованиях тюркских народов. В статье выявляются сходства и различия в мотивационной основе фразеологических единиц, где используются названия животных в тюркских языках. Цель исследования – проанализировать семантическую структуру зоофразеологизмов с лингвокультурологической точки зрения. В первую очередь, согласно фразеологическим словарям двух языков обобщаются и расшифровываются фразеологические устойчивые словосочетания, связанные с лошадьми, затем анализируются сходства и различия тюркских народов в мотивационной основе зоофразеологизмов. Под зоофразеологизмами, анализируемыми в ходе исследования, выделяется этнокультурный код, характерный для определенной нации. Изучение смысловой и мотивационной основы зоофразеологизмов тюркских языков имеет важное значение в лексическом фонде тюркских языков.

Ключевые слова: зооним, зоофразеологизм, зонимный код, этнокультурный код.

Кіріспе

Тілдік белгі ретінде зоонимдердегі мәдени аялық ақпарат сол тілді қолданатын халықтың тұрмыс-тіршілігі мен өмір сүру салтын танытады, соған сәйкес, зоонимдерде нақтылы кейіпте анықталған тілдік қоғамдастықта мәдени мағыналар кодталады. Тіліміздегі жан-жануарлар атауы ұлттық-мәдени ерекшелік пен тілдік дүние бейнесінің тұжырымдалуында негізгі құрал болып табылады. Осы тұрғыдан қарастырсақ, әрбір халықтың тілдік әлем көріністерінде бейнеленген дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігі жануарлар атауының тірек болуымен жасалған фразеологизмдерден де көрінетіндігі анықталды. Жалпы тіл білімінде фразеологизмдер антропоцентристік парадигма аясында жан-жақты зерттелуде. Алайда түркі тілдерінің фразеологиялық сөздік қоры бойынша тұрақты сөз тіркестері зооним-компоненттерімен бірге лингвомәдени танымдық аспектіде арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмаған. Фразеологиялық бірліктерді қазақ, түрік тілдерінің құрылымдық бірлігінің лексикалық жүйесі ретінде зооним-компоненттерімен бірге қарастыру түркі дүние бейнесінің зоонимдік код мәнін түсінуге септігін тигізеді.

Түркі тілдерінің жүйесінде лексиканың көне қабаты – зоонимдердің тұрақты сөз тіркестеріне

тірек болу мүмкіндігі, зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктердің салыстырмалы тұрғыдан қарастырылуы жұмыстың өзектілігін танытады.

Түркі зоофразеологизмдерін антропоэзектік парадигма аясында тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан зерделеу, әлемдік өркениетте тамыры терең түркі мәдениеті, түркі халықтарына ортақ құндылықтар жүйесі, түркілік дүниетаным, жалпытүркілік болмыс ұғымдарын мәдени-тілдік дерек арқылы талдау жұмыстың жалпы сипатын айқындайды.

Тақырыпты тандауды дәйектеу, мақаланың мақсаты мен міндеттері

Зоонимдер этнографиялық және тарихи мәліметтерді зерделеуде, ұлттық дәстүр мен оның тарихи дамуын анықтауда, ұлт таным-түсінігін айқындауда қызмет атқарады. Осыған сәйкес зоонимдердің түркі тілдеріндегі мәдени аялық білімінің мәнін ашу қазіргі тіл біліміндегі лингвомәдениеттану бағытымен сабақтасады. Түркі тілдері бойынша жануарлар атауын меңгеру және зооним-компоненттерімен бірге жасалған фразеологиялық бірліктерді зерделеу түркі халықтарының маңызды және құнды бағытының тілдегі көрінісін мәдени тұрғыдан талдауға негіз болады. Айта кету керек, әр

түрлі тілдердегі жануарлардың атауы әр түрлі сапа мен сипаттамаға ие болады да, түрлі ассоциациялар тудырады. Бұл факті белгілі бір халықтың бейнелі ойлау жүйесінің даралығын айғақтайды, сонымен қатар өзіндік күрделі ассоциативті-психологиялық процесті көрсетеді, әр түрлі ұлттардың тілдік дүние бейнесіндегі өзіндік айырмашылықтары туралы түсінікті қалыптастырады. Демек, зоонимдер бір жағынан, мәдениет элементі ретінде, ал екінші жағынан – тілдің элементі ретінде қарастырылады. Ең бастысы олар лингвомәдениеттанымдық зерттеулердің негізгі объектісі бола алады.

Мақалада зерттеу нысанына алынған тұрақты сөз тіркестері түркі тілдері (қазақ, түрік) бойынша салыстырылып, талданады. Қазақ және түрік тіл білімінде зоонимдік фразеологизмдер мағыналық-құрылымдық, этнолингвистикалық тұрғыдан ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылса да, зоофразеологизмдердің тіл мен мәдениет сабақтастығы тұрғысынан түркі тілдері бойынша салыстыра зерттеудің маңыздылығы туындайды. Аталған тілдік бірліктердің «адам-тіл-мәдениет» сабақтастығы тұрғысынан түркі дүние бейнесін танытатын, бейнелеп атайтын бірлік ретінде семантикалық және лингвомәдени аспектіде зерттеу жұмыстың мақсаты болып табылады.

Материалдар мен зерттеу методологиясы

Түркі зоонимдерін лингвомәдени аспектіде зерттеудің басты мақсаты – мәдени-тілдік ерекшеліктерді айқындау. Осы мақсатта негізінен келесі әдіс-тәсілдер қолданылады: салыстырмалы әдіс, екіншісі интроспективтік тәсіл. Салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және түрік тілдерінің деректері салыстырылып, ортақ және жеке тұжырымдар жасалады, ал интроспективтік талдау бір тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктері тек сол тілдің деректері арқылы анықталатын болғандықтан, түркі тілдерін жеке қарастыруда аталған тәсіл де қолданылады.

Түркі тілдері бойынша түрлі кезеңде салыстырмалы-тарихи аспектіде жануарлар атауының этимологиясы, жекелеген тілдер бойынша зоонимдерді семантикалық, құрылымдық тұрғыдан талдау және зоонимдердің бейнелі сөз тіркесін жасаудағы қызметі тұрғысынан зерттеу нысанына алынды. Себебі зоонимдерді зерттеу белгілі бір кезеңде тіл тарихының дамуы үшін, сонымен қатар тілдің жекелеген топтары мен лексикалық модельдерінің дамуы үшін маңызды деп қарастырылған. Ал бүгінгі

таңда зоонимдер лингвистиканың жаңа парадигмаларына сәйкес жан-жақты қарастырыла бастады, яғни зоонимдер тарихи, мәдени және этнографиялық ақпараттарға бай болғандықтан, оларды лингвомәдени, лингвогеографиялық және социоллингвистикалық аспектіде зерттеу маңыздылығы туындап отыр. Демек, бүгінгі күні зоонимдерді зерделеу аталған бағыттағы зерттеу жұмыстарының ғылыми маңыздылығымен толығуда.

Жалпы зоонимдерді лингвистикалық зерттеу ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында бастау алған. Жануарлардың атауын зерттеудегі ерекше қызығушылық славян, түркі тілдері және фин-угорлық зоонимдер бойынша барлық жұмыстар тізімі жарияланған кезде пайда болды.

Зоонимдердің құрылымдық жағынан зерттеу жұмыстарын К.Н. Бурахов, Н.К. Дмитриев, З.Г. Ураксин, Г.А. Архипов, В.И. Иванов, В.В. Кочнев, О.М. Жаринова, Л.В. Баирова, Р. Рис, Э. Дикенманн, П.П. Чучка, Е.С. Отин, П.Т. Поротников және т.б. ғалымдар зерттеді.

Зоонимдердің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеудегі алғашқы еңбектердің бірі ғалым Н.К. Дмитриевтің «О тюркских элементах русского словаря» деген еңбегі және «*Собачьи клички у башкир*» атты мақаласы болып табылады. Ғалым аталған мақаласында КСРО ҒА 1928 жылғы лингвистика-фольклорлық экспедициясының материалдарына сүйене отырып, талдау жасайды. Ғалым зоонимдік атаулардың басым көпшілігі түркі түбірлерінің негізінде жасалады деген қорытынды жасайды.

Түркітануда зоонимдердің этимологиялық, тілдік талдауға қатысты ғылыми тұжырымдар А.М. Щербактың «Историческое развитие лексики тюркских языков» (М., 1961) атты зерттеу жұмысында қарастырылады. Аталған зерттеу жұмысының негізгі мақсаты «жануарлар» деп аталатын тақырыптық топтың тарихи-этимологиялық, лингвогеографиялық және сөзжасамдық-семантикалық талдауын жасау болды. Ғалым үй және жабайы жануарлардың атауының түркі тілдеріндегі ерекшеліктерін және сол атаулардың басқа да этимологиялық сөздіктердегі сипатына салыстырмалы талдау жасайды (Щербак, 1961).

Басқа да түркі тілдеріндегі аналогиялық зерттеулер бойынша зоонимдік лексика Т. Дүйшенәлиеваның «Киргизское народные термины животноводства» (1969), Э.Ф. Ишбердиннің «Некоторые названия животных и птиц в башкирском и монгольском языках» (1975), Т. Ходжамбердиевтің «Животноводческая лексика

узбекского языка» (1975), З.Р. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» (1994), Т. Бегжановтың «Заметки об этимологии некоторых скотоводческих терминов каракалпакском языке» (1980) атты зерттеулерінде арнайы қарастырылды. Мәселен, ғалым З.С. Садыкованың «Зоонимическая лексика татарского языка» атты монографиялық зерттеуінде зоонимдік лексика мен омарташылық атаулар синхрондық және диахрондық тұрғыда жан-жақты талданған. Автор еңбекте көне татар ескерткіштері мен говорларындағы көптеген материалдарды жинақтап, оларды басқа түркі тілдерімен салыстырады (Садыкова, 1994). Аталған бағыттағы зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде де сексенінші жылдардан бастап жарық көре бастады. Атап айтқанда, 1983 жылы Ә. Жақыповтың «Термины верблюдоводства казахского языка» атты зерттеуінде қазақ тілінде түйе шаруашылығына байланысты атаулардың лексика-семантикалық классификациясы, сонымен қатар атаулардың этимологиясы мен варианттылығы да қарастырылған. Зерттеу жұмысында зоонимдердің араб, иран, моңғол тілдерімен байланысы да сөз болады, жалпы аталған еңбекте түйе шаруашылығына қатысты 800 сөз және сөз тіркесіне талдау жасалған (Жақыпов, 1983). Қазақ тіл білімінде зоонимдік лексиканы одан әрі зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап С.К. Сәтенова, Б. Тлепин, Б.С. Тоқтағұл, Ж.Д. Байтелиева сынды тілші ғалымдардың зерттеулерімен толықты.

Түрік тіл білімінде зоонимдік лексиканы зерттеу Саадет Чағатай есімімен тығыз байланысты, оның «Түрік халық әдебиетіндегі «бұғы» зоонимінің көрінісі» (1956) атты еңбегі ғылыми мазмұны жоғары алғашқы еңбектердің бірі болуымен құнды, бұдан әрі зоонимдік лексиканы зерттеу түрік ғалымдарының еңбектерінде жалғасын тауып отырды, атап айтқанда, Ахмет Жафероглу «Тіл білімінде адам және жануар» (1968), Такуиеттин Менгушоғлу «Адам және жануар» (1979), Саваш Экижи «Түрік мәдениетіндегі тырналар» (1981), Мужган Джунбур «Біздің фольклордағы бұғы» (1982), Хайри Башбуг «Аширет мәдениеті мен тарихындағы жылқы» (1986), Ахмет Буран «Юнус Эмредегі жануарлардың атауы және олардың қызметі» (1992), Айдил Эрол «Біздің атауларымыз» (1992), Левент Сами Акалин «Түрік фольклорындағы құстар» (1993), Али Рыза Гөнүллү «Түрік халық наным-сенімдеріндегі қасқыр бейнесі» (1993), Харун Чакан «Аристотельдің «Зоологиялық жұмыстары» және Кемаледдин Демирдің «Жа-

нуарлар» шығармаларының мазмұны мен жүйелілігін салыстырмалы талдау» (2011), Шериф Бойраз «Каражаоғландағы жануарлар мен өсімдік атауларының қызметі» (1996), Күршат Эфе «Тарихи түрік диалектілеріндегі жануарлардың атаулары» (2004), Селви Инан «Түрік халық әдебиетіндегі тырна мотиві бар әндер» (2008), Эртан Бесли «Ежелгі түркі тілдеріндегі зоонимдердің этимологиясы» (2010), Эбру Алагец «Ескі қыпшақ тілдеріндегі жануарлардың атаулары және оларды мағынасы бойынша қабылдау» (2011). Жалпы түркі лексикасында мал атауларына байланысты лексиканың түркі тілдерінің сөздік қорында үлкен маңызға ие екендігін көреміз. Түрік ғалымдарының жоғарыда атап өткен зерттеулерінде зоонимдік лексиканың түрік тіл білімінде жан-жақты зерттелгендігін көрсетеді. Бұл еңбектер түрік тіл білімі үшін ғана емес, жалпы түркітануда да өзекті, ғылыми маңызы жоғары зерттеулер болып табылады.

Зоонимдік лексика фразеологиялық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде, сондай-ақ жануарларға қатысты метафоралық қолданысты салыстырасалғастыра зерттеуде С.К. Сансызбаева, Р.Қ. Смағұлова, Г. Сағидолдақызы, С.К. Сәтенова, Қ. Қалыбаева т.б. ғалымдардың еңбегін ерекше атап өткеніміз жөн. Бүгінгі күні түркі тілдерінің фразеологизмдерін туыс емес тілдермен салғастыра зерттеу мәселесі едәуір нәтижелерге қол жеткізді. Алайда, туыстас тілдердің лексикасын, соның ішінде фразеологиялық қорын өз ішінен салыстыра зерттеулерге қатысты еңбектер ішінара бой көрсеткенімен, түркі тілдерінің ірі топтарындағы жақын туыстас тілдердің материалын өз ішінен салыстыра зерттеу мәселесі ғалым Қ. Қалыбаеваның еңбегінде көрінді. Автор түркі тілдерінің қыпшақ тобына енетін қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай, балқар, құмық тілдерінің фразеологиялық қорына талдау жасай отырып, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерделеді. Аталған зерттеудің бір тарауы қыпшақ тілдеріндегі зоонимдік фразеологизмдерге арналып, жануарлар атауының тұрақты сөз тіркестерін жасаудағы қызметі талданған (Қалыбаева, 2010). Ал түрік тілі бойынша жануарлар атауының тұрақты сөз тіркестерінде көрінуі бойынша Левент Доғанның «Түрік мәдениетіндегі жануарлар және жануарлар атаулары» (L. Dogan, 2001) деген еңбегін ерекше атап өтуге болады. Түрік тіл білімінде аталған бағыттағы зерттеу жұмыстары біршама, өйткені ғалымдар қазіргі когнитивті лингвистика үшін өзекті болып табылатын «әлемнің

фразеологиялық бейнесі» идеясын дамытуда. Алайда, түркі тілдері бойынша зоонимдік немесе зооморфтық лексика, оны тіл мен мәдениет бірлігі тұрғысынан жан-жақты талдау, салыстыру арнайы зерттеу нысанына алынбай жатыр.

Зоонимдерді зерттеу жалпы тіл тарихының дамуы үшін, сонымен қатар тілдің жекелеген топтары мен лексикалық моделдерінің дамуы үшін аса қажет екендігі анық. Жануарлардың атауларын зерттеуге әр түрлі елдердегі тіл мамандарының көптеген жұмыстары арналған. Жоғарыда атап өткен еңбектердің біразы түрлі аймақтардағы жануарлар аттарының семантикалық және құрылымдық, этимологиялық талдауы мен меңгерілуі жағынан байланысты. Зоонимика мәселелерінің теориялық жағымен айналысатын барлық ғалымдардың пікірі ұқсас, жануарлардың аттары ономастиканың, лексикологияның жалпы теориясы үшін, сондай-ақ тілдік қарым-қатынас, сөзжасамдық, уәждемелік мәселелерін зерттеуде, сонымен қатар белгілі бір халықтың номинативтік ерекшелігін және олардың мәдени-тарихи салты мен үрдісін түсіну үшін аса құнды материал екендігі жөніндегі пікірлері бір-біріне сай келеді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Белгілі бір ұлт мәдениетінің тілде көрінуінде фразеологизмдердің орны ерекше. Аталған тілдік бірліктер мәдени деректі жеткізуші *«мәдениет элементі»* қызметін атқарады. Өркениеттердің қалыптасуы мен тіршілігінің негізі болып саналатын флора мен фауна әлемі құндылықтардың барлық түрлерінде сөз материалы болып табылды. Әсіресе, жануарлар әлемі ғасырлар бойы адамдардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде маңызды қызмет атқарды, яғни жануарды танудағы халықтың таным-түсінігі тілімізде көптеген сөздер мен сөз тіркестерін қалыптастырды. Тілдік қолданысқа енген сөздердің басым көпшілігін зоотопонимдер, зоо-фразеологизмдер, зоопаремиялар, зооантропонимдер деп топтастыруға болады.

Академик Ә. Қайдар мал шаруашылығына қатысты фразеологизмдер туралы сөз болғанда, жануарлар әлемі жөніндегі түсініктерді адамзат қоғамына ауыстырудың өзіндік тәсілі алдыңғы қатарға шығатындығын айтады. Ғалым: «фразеологизмдердің көпшілігі адамға сәйкес ерекшеліктері бар жақсы үйретілген үй жануарларының сыртқы кескінін, мінез-құлқын, қылықтарын сырт көзбен қарап, бейнелі түрде

салыстыру негізінде жасалған. Бір жағынан, жануарлар әлеміне, екінші жағынан, адамдардың қоғамдағы өзара қарым-қатынасына және олардың әр түрлі тіршілік жағдайларындағы мінез-құлқына бақылау жасау негізінде алынған бұл ассоциативтік параллельдерден фразеологизмдер қалыптастырудың бейнелі аялық негізі және олардың мағынасын өзгерту және ауыстыру уәждері ретінде қызмет атқаратын біраз ортақтықты және ұқсастықты таба алады», – дейді (Қайдар, 1998: 215).

Ғалым Б. Тілеубердиев белгілі бір аң, жануар, құс туралы ұғымдар халық танымында қалыптасып, ұлттық таным мәдениет стереотиптеріне айналады, этностың, жеке тілдік тұлғаның аялық біліміне енетіндігін айтады (Тілеубердиев, 2007: 162). Фразеологизмдердің қалыптасуында адам санасындағы қандай да бір ұғым тудыратын зообейне себепкер болады. Белгілі бір фразеологизмнің қалыптасуында сөз – дескриптор қолданылады. Мәселен, сөз дескриптор үй жануары атауының бірі болса, сол жануардың тұрмыс-тіршіліктегі орны, адам өміріндегі маңызы, оның сыртқы бейнесі, мінез-құлқы, іс-әрекеті т.б. жайлы мәліметтер жинақталып, этнос мәдениетіне сай тұрақты тіркес туындайды. Тұрақты тіркес құрамында жануар туралы жинақталған мәлімет астарлы мазмұнға ие болады. Профессор А. Дыбо: «В зоониме закодированы ключевые культурные, психологические, социальные и ментальные черты, которые характеризуют конкретное языковое сообщество и его культуру», – дейді (Дыбо, 2009). Демек, фразеологизмдердің құрамында зоонимдердің этномәдени сипаты, білім аясына енетін когнитивтік ақпараттары сақталған. Осындай этномәдени ақпараттар, түсініктер қазақ, түрік зоофразеологизмдерінің бойынан көрініс тапқан.

Түркілік болмыс мен танымды көрсететін тіл қабаттарының бірі – төрт түлікке байланысты, оның ішінде жылқы малына қатысты фразеологизмдер деп айтуымызға болады. Себебі түркі халықтарының өмірінде, мәдениетінде жылқының орны ерекше. Аттың адам өмірінде алатын орнын Махмұд Қашқари: «Ат – түріктің қанаты», – деп бейнеледі. «Бір күн өмір болса, ат болса, екі күн өмір болса, қатын болса», – деп түркілер Тәңірден тілейді екен, яғни түркілер үшін адамға ең қымбат жарық дүниені, тіршілікті атсыз елестету мүмкін емес. Сондықтан жігіттің өмірінде сүйікті жары, әйелі қаншалықты қымбат болса, аттың да ер азамат өміріндегі орны ерекше деп бағаланған. Бұл

пікірімізді түрік тіліндегі «*At ile avrat emanet verilmez*» (сөзбе-сөз: *ат пен әйел аманатқа берілмес*); *At ile avrat insanın bahtına* (сөзбе-сөз: *ат пен әйел азаматтың бағына*) деген нақыл сөз бен қазақ халқының «*Жақсы ат – ер жігіттің пырағы, жақсы әйел – ержігіттің шырағы*» деген даналық сөзі толықтыра түскендей.

Жалпы түркі фразеологизмдерінде жылқы сөзіне қарағанда ат сөзінің фразеологизм құрамында қолдану жиілігі жоғары. Қазақ тіліндегі төрт түлік мал атауларын зерттеген ғалым С. Тоқтағұл тілімізде жылқы (*ат*) атауларынан жасалған фразеологизмдердің көп екендігін айта отырып, «Жылқы малы ұғымынан туындаған тұрақты тіркестер қолданыс жиілігі жағынан басқа төрт түлікке қарағанда бірінші орынға ие. Төрт түлік мал атаулары ұйытқы болған екі мыңнан аса тұрақты тіркестер болса, соның ішінде бір мыңға жуығы тек жылқы атауы ұйытқы болған тұрақты тіркестер» екендігін айтады (Тоқтагул, 2005: 68). Демек, бұндай пікір барлық түркі тілдеріне тән деп айтуымызға болады, себебі ат сөзімен қалыптасқан фразеологизмдер барлық түркі халықтарында кеңінен қолданылады. Мысалы, қазақ тілінде *ат сауырсын берді, ат сауырына мінгізу (салу), атқа жеңіл құдаша, ат көбең тартып қалды, ат жаңбырлығын жапты, ат байлады, ат қақты, ат қара тіл болғанда, ат құрғатпай қатысты т.с.с.* түрік тілінде: *arkasından atlı kovalamak, at çalındıktan sonra ahırın kapısını kapamak, at gibi, at koşturacak kadar, at izi it izine karışmak, at nalı kadar, at oynatmak, ata et, ite ot vermek, atı alan Üsküdar'ı geçti, atını sağlam kazığa bağlamak, atla arpayı dövüştürmek, attan inip eşeğe binmek, işi üç nalla bir ata kalmak, it izi, at izine karışmak.* Осы атап өткен қазақ, түрік тілдері бойынша берілген тұрақты сөз тіркестерінде халықтың сан ғасырлық тарихы, ұлттық танымы, дәстүрі көрініс тапқандығын тарихи деректер арқылы білеміз. Мәселен, тіліміздегі *ат сауырына мінгізу [салу]* тіркесінің фразеологиялық сөздіктегі мағынасы: *қолға мүсіріп, ат артына мінгізіп келу* деп берілген, сонымен қатар біз аталған тұрақты тіркестің халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты қалыптасқандығын тарихи деректер арқылы біле аламыз: ертеде барымта заманында жеңген батыр сол ауылдың қызын немесе жас келіншегін өзінің жеңгенінің белгісі ретінде ат сауырынына мінгізіп алып кететін болған. Сонымен қатар әйел адамды талақ етіп тастаған кезде, ат сауырына мінгізіп, төркініне апарып тастайтын. Бұл әйел адамның ғана емес, бүкіл туыс-тумаларының намысы-

на тиетін белгі саналған. Заман ағымына сай, ұмыт болған осы көне дәстүр тұрақты тіркесте сақталып, бүгінгі күні «еркінен тыс апару» мағынасымен астасқандығын көреміз. Мысалы: «*Қызыл аяқ*» деген бір елді шауып, *ат сауырынына салып келген бір қызға аяқ салып, сонан сауысқанның аласындай бір бала туады* (Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, 2007: 76).

Түрік халқында ұзатылған қалыңдық өз үйінен күйеу жігіттің үйіне атқа мініп барды. Осы бір көрініс түрік тіліндегі *gelin ata bindi ya nasip* тіркесінде көрініс тапқан. Түрік тілінде жарияланған «Фразеологизмдердің хикаясы» атты еңбекте бұл тіркестің мәні былайша түсіндіріледі: *Gelin ata bindi ya nasip: Eskiden gelinler baba evinden çıkarken ata bindirilir öyle götürülmüş. Yolda attan düşme, kaçırılma gibi tehlikeler olduğundan koca evine gidememe ihtimali üzerine bu söz söylenmiştir* (Yavuz, N., & Baş, 2017: 144). Мағынасын ашатын болсақ, өз үйінен атқа мініп шыққан келін жолда аттан түсу, алып қашу сияқты кездейсоқ жағдайдан күйеу жігіттің үйіне жете алмайтын кездер де болған екен. Бүгінгі күні аталған тіркес мазмұны белгілі бір іс сәтсіз болғанда, соны нәтижесіз қалса да оны бітті деп санамау керектігін, яғни салың суға кетпеу қажет дегенді аңғартады.

Ортақ мәдени бастауларға ие түркі халықтарында бірдей жануар (мәселен, ат) атауымен жасалған тұрақты сөз тіркестерінің тең мағынада жұмсалыуымен қатар, кей жағдайда мағынасы мүлде алшақ сөз тіркестері де кездеседі. Мұндай фразеологизмдердің ұқсас, бірдей мағынада жұмсалыуын жалпытүркілік болмысымыз бен ортақ негізді мәдени өлшеммен байланыстыра аламыз, ал өзіндік ерекшелікті белгілі бір ұлтқа тән құбылыс деп санаймыз. Мәселен, түрік тіліндегі «*yanlış ata oynamak*» фразеологизмі «қате таңдау жасау» мағынасында, «*at koşturmak*» тіркесі «өзін қалауынша ұстау және еркін әрекет ету» мағынасында жұмсалады. Түрік халқының аптен ойнаудағы түсінігі жоғарыда атап өткеніміздей, белгілі бір таңдау жасаудағы қателікті білдірсе, қазақ халқы атпен ойнау тіркесін жай ғана атамай, өте икемді, пысық, атқа мінуге құмар кісінің бейнесін «*ат құлағында ойнау*» тіркесі арқылы бере білген. Сонымен қатар қазақ халқы нәресте дүниеге келгенде ұл баланың кіндігін «*ат құлағында ойнасын*» деген тілекпен, аттың жалына байлап қоятын дағды да болған. Түріктер адамның еркіндігін, өз қалауынша әрекет етуін сипаттауда «*at koşturmak*» (сөзбе-сөз: *ат жүсірту*) тіркесін қолданса, қазақ аттың қозғалысына

байланысты шабу етістігін қолданған, яғни атпен шабу, ат шаптыру. Осыған байланысты тілімізде қалыптасқан *ат шаптыру* тіркесінің екі мағынасы бар: 1. ат жарыстыру, бәйге тігу; 2. адамға қатысты хабаршы жұмсау, кісі жіберу.

Қазақ және түрік тілінде еш өзгеріссіз қолданылатын *ат ойнату* фразеологизмнің мағынасын ашатын болсақ, қазақ тіліндегі *ат ойнатты* тіркесі астамшылық етті, басынды; *атқа мініп, қаумалап, қамап тұрды* деген мағынаны білдірсе, түрік тіліндегі *at oynatmak* (сөзбе-сөз: *ат ойнату*) тіркесінің төрт түрлі мағынасы бар: *Ат үстінде өнер көрсету; Жарысу. Үстем тұру. Өз еркімен әрекет ету*. Мысалдардан қазақ, түрік фразеологизмдерінің семантикасында ортақ уәж, байланыс бар екенін байқаймыз. *Ат ойнату* тіркесіндегі туыс екі тілге ортақ мағына үстем тұру, астамшылық ету, басыну. Бұл тіркесті ары қарай талдап, тіркестің астарында ұлтқа тән (қазақ) этномәдени кодты ашатын болсақ, *ат ойнату* – дәстүрлі ортада ауылға, біреудің иелігіне атпен шауып келіп, айғай-шу, дау-жанжал шығарып, сес көрсетуді білдіреді. Ат ойнату әдеттік құқық бойынша ауыр қылмыс болып есептелген. Өйткені, мұндай қылмыс көшпелі ортада атпен жүрудің қалыптасқан этикалық нормалары мен қағидаларын өрескел бұзу болып табылады. Яғни ауылға төтенше атпен шауып кіру, жөнсіз атойлау ауылдың тыныштығын бұзу ретінде бағаланды. Іс насырға шапқанда ауылдың, тіпті рудың ақсақалдарының ұйғарымымен айыпкер қатаң жазаланған. Яғни айыпкер ат шапан немесе бір тоғыз деп аталатын айыпқа, тіпті одан да көп мөлшердегі айыпқа кесілген (Энциклопедия I, 2011: 246). Сонымен жылқы малына қатысты фразеологизмдер халықтың тарихи этнографиялық процестері, рухани мәдениеті, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері, дүниені қабылдауы, мифологиясы жөніндегі нақты ұғым-түсініктерді береді. Оларда тіл мен этностың, тіл мен рухани мәдениеттің өзара тығыз байланысы жарқын көрініс тапқан (Байтелиева, 2007: 19).

Ертеде «салт атты көшпелілердің» мәдениетінде аттың шаруашылық жағынан болсын, ғұрыптық тұрғыдан болсын маңызы ерекше болды. Белгілі түркітанушы ғалым В.В. Радлов «малға тәуелділігін қазақтар әр қас қағым сәтте сезініп отырады. Сондықтан өздерінің барлық әдет-ғұрып, салт-санасын малмен байланыстырып отырады», – дейді (Радлов, 2007:16). Демек, зоонимдік фразеологизмдерден халықтың салт-дәстүрін әдет-ғұрпын көре аламыз, себебі олардың астарында халықтың

ғұрыптық негізі сақталған. Алайда, уақыт өте келе кейбір фразеологизмдердегі ғұрыптық негіздің ұмытылғандығы байқалады. Мәселен, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *ат құйрығын кесісу* мен *ат кекілін кесу* қатар беріліп, мағынасы ортақ көрсетілген. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде *ат кекілін [құйрығын]кесісті [кесті, үзді, кесе айырылысты]* деген тіркестің кетісті, араздасты, мүлде безді деген мағыналары көрсетілген (Kenesbaev I., 2007: 73). Мағыналары ортақ қолданыстағы екі тіркестің ғұрыптық негізі, өзіндік ерекшелігі бар, яғни *ат құйрығын кесісті* деген ұғымның мәні біраз еңбекте айтылып жүргендей, тек екі адамның арасындағы қатынастың үзілді-кесілді тыйылғанын білдіреді деумен ғана шектелгеніміз дұрыс емес екен. Аталған тіркестің мәні «Қазақтың этнографиялық ұғымдар жүйесі» деген энциклопедиялық еңбекте былайша көрсетіледі: «бұл ұғым фразеологизмнің онтологиялық негізі дәстүрлі қазақы ортада белгілі бір ру қауымдағы адамдардың саны генеологиялық мөлшерден, яғни жеті атадан тым асқан жағдайда келесі генеологиялық топтың бөлініп шығуына байланысты ғана атқарылатын ғұрыптан бастау алады. Осы ғұрып бойынша бөлінетін топтың игі жақсылары – ақсақалдары, билері, батырлары және т.б. алдын ала керілген ала арқаннан аттайды және арнайы дайындалған ала жылқының құйрығын екі жақтың әдейі белгіленген адамдары екеуара кесіседі. Бұл бұған дейін жақын ағайыншылық қатынаста болып келген екі топтың арасында туыстық қарым-қатынастың енді күрт тыйылғандығын және олардың өзара қыз алып, қыз берісу құқығына ие болғандығын ғұрыптық жолмен айғақтау болып табылады» (Энциклопедия I, 2011: 245). Бұл фразеологизмнің осы ғұрыптық негізі кейін әр түрлі себептермен ұмытылып, ол адамдардың арасындағы жоғарыда айтылғандай, бұрынғы достық қарым-қатынастың үзілгендігін ғана білдіретін тұрақты сөз тіркесіне айналды. Мұндай кепті кез келген қоғамның тарихи ғұмырында болып тұратын контаминациялық түрленіс үрдісімен түсіндіруге болады. Қазақ халқының деректері бойынша *ат кекілін кесу* мен *ат құйрығын кесісу* тіркестерінің қалыптасуының ғұрыптық негізіне жеке-жеке тоқталуды жөн деп санадық.

Ат кекілін кесу – қазақы ортадағы әдеттік-құқықтық қатынасты реттейтін ғұрыптық мәні бар үрдістің атауы. Адамаралық, тіпті руаралық қатынастар мүлдем үзілді дегенді білдіретін ғұрыптық шара. Бұндай құбылысқа бірден-

бір себепкер адам өлімі болады. Құныкер (кісі өлтіруші) жақ пен құн талап етуші (кісісі өлген) жақтың ешбір бітімге, тоқтамға келе алмаса, тараптар екі араларына ұзын ала арқан тастап, бір шетке өлген жігіттің мінген атын әлеміштеп, тұлдап әкеліп байлайды. Егер құн талап етуші жақ құныкердің төлеген құнына келісе алмаса, ат кекілін кесу арқылы «жанға жан, қанға қан» деген кек алуға көшкендігі туралы белгі береді. Ол үшін кекілі кесілген аттың шолақ кекілін шоқтап, түбінен буып тастайды. Ат кекілін кесудің тағы бір түрі ағайын-туыс, құда-жегжат, дос-жаран арасында «бетке салық, сүйекке таңба» түссе немесе бір-біріне «кешпес жамандық» жасаса, кінәлаушы – уәжі орынды жақ қарсы жақтың ішіндегі айыпкердің мініп жүрген атының кекілін кесіп әкетеді (Энциклопедия I, 2011: 245).

Ат құйрығын кесісу/үзу – бұрын жақын сыйластық, достық, кейбір жағдайда, тіпті туысқандық қатынастағы адамдардың арасындағы байланыстың ерекше себептермен мүлдем үзілгендігін білдіретін ұғым. Осыған байланысты, *ат құйрығын кесісу* деп келетін тұрақты сөз тіркесі фразеологизм қалыптасты. Ат құйрығын кесудің ат кекілін кесу деп аталатын үрдістен айырмашылығы – мұнда бір-бірін айыпқа жығу немесе құн даулау мақсаты қойылмайды. Өйткені ат құйрығын кесуге себепкер факторлар көбінесе, моральдық этикалық сипатта болып келеді. Қарсы тараптар ауылдың, кейбір жағдайда, бүкіл ру-қауымның игі жақсыларының алдында өзінің уәжін айтады. Яғни арадағы бітіспес дауға айналған реніштің нақты себептері айғақталынады. Бірақ ол себептердің моральдық этикалық салдары ауырлығын баса көрсетуге тырысады. Айыптаудың түпкі мәні – айыпталушының ата-баба жолының принциптері мен нормаларынан мүлдем ауытқығандығын дәлелдеу. Айыптаушының уәжінің көшпелі ортада айрықша қастерленетін ата-баба жолының принциптері мен нормаларына негізделуі – ең әсерлі, ең мықты аргумент (өйткені ата-баба жолы – дәстүрлі өмір салтының идеологиялық тірегі, әрі моральдық-этикалық негізі). Тараптар бітімге келе алмай, араздық тым ушықса немесе тым қатты кетіссе, олар жерден топырақ уыстап алып, «алды артыңнан бір уыс топырақ» деп бір-бірінің артынан шашады. Мұндайда, тіпті, «қараң батсын, жерге кір!» немесе туғаныңда қуансам да, өлгеніңде жыламаймын» деген ауыр сөздер айтылуы да мүмкін. Уәжі орынды адам өзін жәбірледі деп тапса, ол отбасымен басқа жаққа көшіп кетеді. Тіпті, осындайда басқа руға кірме болып сіңіп кететін жағдайлар

да ұшырасты. Тараптардың бір-бірінен іргесін мүлдем аулаққа салу үрдісін ат құйрығын кесу деп атайды. Осындай жайтқа байланысты ара ағайын ортаға араласып, қарсы жақтарды бітістіруге, татуластыруға тырысады. Деректерге қарағанда, ара ағайынның көп күш салуының нәтижесінде араздасқандардың басым көпшілігі өзара тіл табысып, татуласып отырған (Энциклопедия I, 2011: 245). Ат құйрығын кесу ұғымының онтологиялық негізі белгілі бір ру-қауымның демографиялық шегінің мөлшерден тым асқынуына, осыған байланысты жайылым және т.б. табиғи ресурстардың тапшылығы себепті әлгі ру-қауымнан келесі этникалық ұжымның енші алып, бөлек шығу үрдісінде атқарылатын ат құйрығын кесісу ғұрпынан бастау алады. Демек жоғарыда атап өткен *ат құйрығын кесісу* мен *ат кекілін кесу* тіркестерінің ішкі формасы ұлттық рәсіммен, ежелгі дәстүрмен тығыз байланысты. Өйтсе де бүгінгі күні тілдік таңбадағы мәдени ақпарат тасаланған.

Ат лексемасы ұйытқы болған фразеологизмдер жылқы туралы болғанмен, бұлар адамның белгілі бір жай-күйін, іс-әрекетін, мінез-құлқын, жағымды-жағымсыз қасиеттерін сипаттайды. Адамның сыртқы түр-тұлғасын, ішкі жан дүниесін, іс-әрекетін сипаттап, суреттеуде қолданылған зоофразеологизмдердің бағалаушылық коннотациясы әр ұлттың таным-түсінігі бойынша қалыптасқан. Анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасын салғастырмалы аспектіде қарастырған ғалым М.Т. Жұбанышқызы жануарлар атауларының ауыс мағынада келіп, өзіне тән емес ұғымдарда қолданылуын адамзат баласының тұрмыс-тіршілігінің ұзақ уақыт бойы жануарлар әлемімен тығыз байланыста болып келуімен түсіндіруге болатындығын айтады. «Дүниедегі алуан түрлі құбылыстар жөніндегі түсінігін халық өзін қоршаған ортадағы танымына етене жақын, ертеден танымал ұқсас бейнелер арқылы білдіретіні мәлім. Тілдегі қандай да бір сөздің мағынасында таным объектісі болып отырған болмыстың ерекше сипатын білдіретін элементтер қаншалықты басым болса, сол болмысты осы сөздің көмегімен бейнелеу мүмкіндігі соншалықты арта түспек», – дейді (Жұбанышқызы, 2005: 31). Зерттеуші О.В. Галимова жануарлар атауының ауыс мағынада қолданылып, адамға қатысты ақпарат берудегі қызметі туралы мынадай тұжырым жасайды: «зооним сөздер белгілі бір жануарды атай отырып, адам санасында ассоциативтік көрініс береді, оның әдеттері, мінезі, қимылы және

олардың мінезінің эмоционалдық бағасын сипаттайды. Бұл мағлұматтар қайта ой елегінен өткізіледі және адамға мінездеме бергенде пайдаланылады» (Галимова, 2004: 20). Демек, тілдегі фразеологиялық сөздіктерге сүйене отырып, зоофразеологизмдердің басым бір бөлігін «Адам» макротобында қарастырып, белгілі бір ұлттың «ұлттық мінезі» туралы тұжырым жасауға болады. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде адамның мінез-құлқын сипаттауда, сыртқы бейнесін танытуда, өмірлік қызметін бағалауда қолданылатын ат компонентімен жасалған бірнеше тұрақты сөз тіркестері жинақталды. Қазақ тілінің деректері бойынша жинақталған зоофразеологизмдердің бағалаушылық семасы әрқашан жағымды (он) бағалаумен берілгендігіне көз жеткіздік. Бұл біздің өмірімізде аттың қаншалықты маңызды екендігінің дәлелі. Мәселен, қазақ тілінде ғана кездесетін «*жылқы мінезді адам*» тіркесі адамды жағымды жағынан сипаттайды әрі бұл тіркестің мағынасы да күрделі. Академик Ә. Қайдар мұндай тіркестердің білдіретін мағынасының күрделі болу себебін оның астарында жай ұғым емес, халықтың өмір тіршілік болмысына қатысты ұғым, дүниетаным, этнолингвистикалық түсініктердің болуымен түсіндіреді, яғни жылқы мінез адамның қандай болатынын түсіндіру үшін алдымен жылқы малына тән жақсы мінез қасиеттерді білу қажет (Қайдар, 1998: 124). Тілімізде осы тәрізді көптеген тұрақты сөз тіркестері қалыптасқан. Демек, көшпелілер жылқы малын ерекше қастерлеген, оның барлық қасиетін жан-жақты зерделей білген. Жылқының бойындағы қасиетті абзал деп тани отырып, адам бойына ауыстырып қолданған. Атап айтсақ, қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі бойынша: *ат жақты*: бет әлпеті сопақша келген адам туралы айтылады; *ат жалын тартып мінді*: адам болу, ер жетіп, азамат болу мағынасында жұмсалады; *атқамінер адам*: бұрын пысық, белсенді кісі туралы айтылады; *аттай желді*: 1. ерінбейтін, еңбекшіл кісі, 2. Тоқтаусыз шешен сөйлейтін, сөз қадірін білетін адам жөнінде айтылады.

Түрік тілі бойынша ат компонентімен жасалған кейбір тұрақты тіркестің мазмұны кей жағдайда жағымсыз бағалаумен астарласып жатқандығына көз жеткіздік. Оған түрік тіліндегі *at gözlüğü takmak* (сөзбе-сөз: ат көзілдірігін тағу), *at kafalı* (сөзбе-сөз: ат басты) деген тіркестер мысал бола алады. Тіркестің мағынасына тоқталар болсақ: *At gözlüğü takmak*: Оlayları dar bir bakış açısı ile değerlendirmek. «At gözlüğü

takmışsınız, size ne desem faydası yok.»At gözlüğü takanlar, yaşanan olayları anlayamaz. (сөзбе-сөз: ат көзілдірігін кию. Оқиғаларды тар көзқараспен бағалау. «Сіз ат көзілдірігін тағыпсыз, мен сізге не айтсам да пайдасыз. «Ат көзілдірігін таққандар болған оқиғаларды түсіне алмайды»). *At kafalı*: Aptal, ahmak, anlayışsız, akılsız, kıt zekâlı (сөзбе-сөз: ат басты: Ақымақ, ақылсыз, түсінбейтін, ойсыз). Географиялық жағынан алшақта орналасқан түрік халқының жылқыға деген көзқарастарында ерекшеліктер кездеседі. Оны атап өткен сөз тіркестерінен байқаймыз. Жалпы түркі халықтарында ақымақтық көбінесе, қой, есек, шошқа, тауық денотаттары арқылы берілсе де, кей жағдайда ат зоонимі арқылы түрік тілінде ақымақтық мағынасын білдіретін тұрақты сөз тіркесін де кездестіреміз. Демек, қандай да бір жан-жануар әлемнің әр тарабында тіршілік еткенімен, халықтар өмірінде бірдей дәрежеде орын алуын, маңызды сипатқа ие болуын, тіл-тілде өзіндік «із» қалдырып, тіларалық сәйкестіктер тудыруын ортақ тарихи, мәдени байланыстың болуымен түсіндіреміз. Екіншіден, бір атаудың негізінде жасалған зоофразеологизмдердің бейнелік негізі бірдей бола тұра, бұл бірліктердің туыстас тілдерде екі басқа семантикасы, экспрессивті-эмоционалды сипатының болуын да жоққа шығармаймыз. Бұл ерекшелікті ұлттық санада қалыптасқан таным-түсінікпен, ассоциативтік бітім-болмыс, көрініс, символдық белгімен ұштастырамыз. Халықтың танымындағы әр басқа түсінік белгілі бір тіршілік иесінің өмір салтының әр түрлілігімен, табиғи ерекшелігімен байланыстырылып отырады. Қазақ және түрік тілдеріндегі зоонимдік бірліктер негізінде қалыптасқан фразеологизмдердің басым көпшілігі ұлттық негізді арқау ете отырып пайда болғандығы тілдік деректер арқылы нақтыланды.

Қорытынды

Қазақ және түрік тіліндегі зоофразеологизмдерінің ақпараттық мазмұнының ішкі құрылымдарына үңілсек, олардың бойындағы ұқсастықтарды, ортақ тұстары мен ерекшеліктерін көруге болады. Мұнда түркі халқының мал шаруашылығына (жылқы мәдениеті) байланысты жинақтаған білім тәжірибелері екі тілде бірдей жұмсалатын тілдік бірліктердің пайда болуының негізінде жалпытүркілік болмыс, дүниетанудағы ортақ көзқарас көрінсе, образдық айырмашылық әр ұлттың күнделікті тұрмыс-тіршілігінен алынған суреттің әр басқа болуына байланысты болып келеді. Зерттеу

нәтижесінде түркі халықтарында жылқы малына деген өзіндік көзқарасы, дүниетанымы қалыптасқандығын тұрақты тіркестерден көре алдық. Ат компонентімен жасалған тұрақты сөз тіркестерін түркі халықтарының өмір сүру салты, мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі т.б. маңызды деректерді бүгінге жеткізуші тілдік белгі деп таныдық. Себебі қазақ және түрік тілдеріндегі зоофразеологизмдер тікелей немесе жанама түрде ұлттың рухани және материалдық мәдениетімен тығыз байланысты, оның мазмұнында мәдени ақпарат сақталған деген ой түйдік. Жалпытүркілік болмысымыз бен мәдениетіміздің белгілері сақталған зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ерекшеліктерді талдау арқылы қазақ және түрік тіліне тән ортақтықтарымен қатар бірқатар айырмашылықтарының бар екендігіне де көз жеткіздік. Қазақ және түрік тілдері бойынша атқа байланысты фразеологизмдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары олардың мазмұнынан және ортақ бейнелі аялық негіздерінен байқалды.

Қорыта айтсақ, әрбір халықтың тілдік әлем көріністерінде бейнеленген дүние бейнесін қабылдаудың ұлттық-мәдени ерекшелігінің бір көрсеткіші – зоофразеологизмдер. Сондықтан түркі тілдері бойынша зоофразеологизмдер түркі дүние бейнесіндегі мәдени сипатты айқындаушы, мәдени маркілі, лингвомәдени бірліктер ретінде зерттелуі тиіс. Зоофразеологизмдерде түркі халықтарының дүние бейнесіндегі өзіндік ерекшеліктері, түркілік ортақ мәдениет құндылықтары көрінеді, бұл түркі халықтарының тарихи байланысының тамыры тереңде екендігін дәлелдей түспек. Түркі зоофразеологизмдерінің лингвомәдени семантикасы тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, сонымен қатар түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен наным-сенімдеріне қатысты лингвомәдени ақпаратты көрсетеді. Көшпелі мал шаруашылығы, отырықшы мәдениет типтері түркі халықтарындағы жануарлар атауының мағынасында өзіндік із қалдырды. Сондықтан түркі тілдері бойынша зоофразеологизмдерді кодталған мәдени мәтін ретінде қарастыру қажет.

Әдебиеттер

- Aksoy, Ö.A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul: İnkilâp Yayınevi, 1988.
- Байтелиева Ж.Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
- Галимова О.В. Этнокультурная специфика зоонимической лексики, характеризующей человека (на материале русского и немецкого языков): автореф. канд. филол. наук. – Уфа, 2004. – 22 с.
- Дыбо А.В., Никуленко Е.В. Зооморфная метафора «медведь» в русском, английском и языках Южной Сибири//Язык и культура. – 2019. – №45. – С.78-95.
- Жакипов А. Термины верблюдоводства казахского языка: автореф. дис. д-ра. филол. наук. – Алматы, 1983. – 35 с.
- Жұбанышқызы М.Т. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі анималистік фразеологизмдердің коннотативтік семантикасы: филол. ғыл. канд. дисс. автореф. – Алматы, 2005. – 31 б.
- Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Қалыбаева Қ.С. Салыстырмалы түркі фразеологиясы (қыпшақ тобындағы тілдердің материалы бойынша): филол.ғыл. д. дисс. – Алматы, 2010. – 314 б.
- Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, ДПС, 2011. 1-том А-Д. – 736 б.
- Levent D. Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan İsimleri// Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2001, №12.
- Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. 2-изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007. (Библиотека казахской этнографии). Т.3. – 389 с.
- Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка. – Казань, 1994. – 235 с.
- Тохтагул Б.С. Этнолингвистический характер возрастных номинаций животных в тюркских языках: дисс. канд. филол. наук. – Туркестан, 2005. – 125 с.
- Тілеубердиев Б.М. Қазақ ономастикасының лингвоконцептологиялық негіздері. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 280 б.
- Yavuz, N., & Baş, M. Deyimlerin Hikayeleri (1. bs.). – Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Щербак А.М. Историческое развитие лексики тюркских языков. – Москва, 1961. – С. 86-120.

References

- Aksoy, Ö.A. (1988). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-1[Dictionary of phraseology and idioms], İstanbul: İnkilâp Yayınevi.
- Baitelieva Zh.(2007) Qazaq tilindegi zhylyq малына қатысты frazeologijalyq tirkesterdiñ jetnomádeni uázhdemesi [Ethno cultural motivation of phraseological combinations, connected with a horse in the Kazakh language]: filol. ғыл. канд. diss. avtoref. Almaty, -24 b.

- Galimova O.V. (2004) *Jetnokul'turnaja specifika zoonimicheskoy leksiki, harakteriuzujushhej cheloveka (na materiale russkogo i nemeckogo yazykov)* [Ethnocultural specificity of zoonymic vocabulary characterizing a person (based on the material of the Russian and German languages)]: avtoref. kand. filol. nauk. – Ufa, - 22 s.
- Dybo A.V., Nikulenko E.V. (2019) *Zoomorfnaja metafora «medved'» v russkom, anglijskom i jazykah Juzhnoj Sibiri*// [The zoomorphic metaphor “bear” in russian, english and the languages of Southern Siberia]// *Yazik i kul'tura*. №45. s.78-95
- Zhakupov A. (1983) *Terminy verbljudovodstva kazahskogo yazika* [Camel breeding terms of the Kazakh language]: avtoref. dis. d-ra. filol. nauk. Almaty, -35 s.
- Jubanyshqyzy M.T.(2005) *Qazaq zháne aǵylshyn tilderindegi animalistik frazeologizmderdin konnotativtik semantikasyn* [Connotative semantics of animalistic phraseology in Kazakh and English languages.] filol. ǵyl. kand. diss. avtoref.: Almaty, – 31 b.
- Kenesbaev I. (2007) *Qazaq tiliniñ frazeologijalyq sózdigi* [Phraseological dictionary of kazakh language], Almaty, KazAkparat, - 356 b.
- Qaidar A. (1998) *Qazaq tiliniñ ózektı máseleleri* [Actual problems of the Kazakh language] Almaty, Ana tili, - 304 b.
- Qalybaeva Q.S. (2010) *Salystyrmaly tyrki frazeologijasy (qypshaq tobyndaǵy tilderdiñ materialy boıynsha)* [Comparative Turkic phraseology] (By the material of languages of the Kipchak group):filol. ǵyl. d. diss., Almaty, - 314 b.
- Qazaqtyñ jetnografijalyq kategorijalar, úǵymdar men ataularynyñ dástırlı zhyjesi [Traditional system of ethnographic categories, concepts and names of Kazakhs.] (2011) *Ensiklopedia*. Almaty: DPS, 1-tom A-D -736 b.
- Levent D. (2001) *Türk kültüründe hayvanlar ve hayvan isimleri* [Animals and animal names in Turkish culture]// *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, №12.
- Radlov V.V. (2007) *Tjurkskie stepnye kochevniki* [Turkic steppe nomads] 2-izd.dop. – Astana, Altyn kitap, (Biblioteka kazakskoi etnografii)T.3. – 389 s.
- Sadykova Z.R. (1994) *Zoonimicheskaya leksika tatarskogo yazyka* [Zoonymic vocabulary of the Tatar language]. – Kazan, - 235 s.
- Toktagul B.S. (2005) *Jetnolingvistikij karakter vozrastnyh nominacij zhivotnyh v tjurkskih yazykah* [The ethnolinguistic nature of the age categories of animals in the Turkic languages] diss. kand. filol. nauk. Turkestan, - 125 s.
- Tileuberdiev B.M. (2007) *Qazaq onomastikasynñ lingvokontseptologijalyq negizderi* [Linguoconceptological bases of Kazakh onomastics.] Almaty: Arys baspasy, -280 b.
- Yavuz N., & Bash M. (2017) *Deyimler Hıkayeleri* [Stories of Idioms] (1. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Sherbak A.M. (1961) *Istoricheskoe razvıtie leksiki tyurkskih yazykov* [Historical development of the vocabulary of the Turkic languages] – Moskva, - s. 86-120.